

DOMONKOS ENDRE

habilitált egyetemi docens,

Budapesti Gazdasági Egyetem, Kereskedelmi, Vendéglátóipari és
Idegenforgalmi Kar, Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék
*associate professor, habil, Budapest Business University, Faculty of
Commerce, Hospitality and Tourism, Department of Economics and
Business Studies*

ORCID: 0000-0003-1899-4798

email: domonkos.endre@uni-bge.hu

A GAZDASÁGI ÚJJÁÉPÍTÉS NEHÉZSÉGEI KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN (1945-1948): CSEHSZLOVÁKIA, LENGYELORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

*ECONOMIC HARDSHIPS OF RECONSTRUCTION IN CENTRAL
AND EASTERN EUROPE AFTER WORLD WAR II (1945-1948):
A COMPARATIVE APPROACH OF CZECHOSLOVAKIA, POLAND AND
HUNGARY*

ABSTRACT

After the Second World War, Central and Eastern-Europe was subordinated to the Soviet empire, which had profound impacts both economically and politically. The main aim of the USSR was to abolish the economic pillars of independence in all countries of the region. Besides war damages and human losses, Central and Eastern Europe was hit by a general scarcity of basic goods, foodstuffs, and raw materials. Measures introduced within the war economy between 1939 and 1945, including the compulsory deliveries of agricultural products and their central distribution, as well as price and wage regulations were retained in the immediate postwar years. Economic recovery in the defeated countries of the region (Hungary, Bulgaria, and Romania) was hindered by war reparations. Reparation liabilities and deliveries to the Soviet Union amounted to 17 per cent of national income, which diverted substantial resources from the national economy during the reconstruction period.

The objective of the paper is to give an overview about the challenges of economic and financial reconstruction in Czechoslovakia, Poland, and Hungary in the years 1945-1948. First, the background of monetary reform will be analysed by

highlighting the main differences between the three countries of the region. Then, it is essential to evaluate the outcomes of economic recovery by placing emphasis on the key characteristics of the selected countries. Due to length constraints, the essay will not focus on the consequences of the nationalisation process in Central and Eastern Europe.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, gazdasági újjáépítés és pénzügyi stabilizáció, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország

Keynotes: economic history, economic and monetary stabilisation, Czechoslovakia, Poland, and Hungary

1. Bevezetés

A második világháborút követő időszakban Közép- és Kelet-Európa a szovjet érdekszféra részévé vált, amely messzemenő következményekkel járt a térség későbbi gazdasági és politikai fejlődésére nézve. A Szovjetunió fő célja a régió összes országában a gazdasági önállóság felszámolása volt. Közép- és Kelet-Európa országait – a háborúban elszenvedett anyagi károk és embervesztés mellett – általános áru-, nyersanyag- és élelmiszerhiány sújtotta. A hadigazdálkodás időszakában (1939–1945) bevezetett intézkedéseket (kötelező terménybeszolgáltatás, élelmiszerek és nyersanyagok központi elosztása, fogyasztói árak és bérek állami szabályozása) a háborút követő években is fenntartották. A világháború vesztes államait (Magyarország, Bulgária és Románia) jóvátétel fizetésére kötelezték. Ez utóbbi nemzetközi pénzügyi kötelezettségek a nemzeti költségvetés 17%-át emésztették föl, és jelentős terhet jelentettek az érintett országok nemzetgazdaságai számára az újjáépítés időszakában.

A tanulmány célja a gazdasági és pénzügyi stabilizáció folyamatát érintő kihívások áttekintő elemzése Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon az 1945 és 1948 közötti periódusban. Lényeges szempontot jelent a pénzügyek rendbetétele mellett a gazdasági helyreállítás eredményeinek értékelése, hangsúlyozva a térség három állama között fennálló főbb különbségeket és sajátosságokat. Ugyanakkor terjedelmi korlátok miatt dolgozatomban nem kívánok foglalkozni Közép- és Kelet-Európában végrehajtott államosítások következményeivel.

2. Csehszlovákia

A térség országai közül Csehszlovákia gazdasági helyzete 1945 után lényegesen kedvezőbb volt, mint a háborús károk által sújtott Lengyelországé vagy Magyarországé.

A második világháborút követően Csehszlovákia visszakapta a korábban Harmadik Birodalomhoz csatolt, fejlett feldolgozóiparral rendelkező Szudéta-vidéket.

A pozsonyi hídfő kivételével – a Magyarországgal 1947 februárjában aláírt párizsi békeszerződés területi rendelkezéseinek megfelelően – újból Csehszlovákiához csatolták a Felvidéket. Ugyanakkor 1945. június 29-én aláírt csehszlovák–szovjet szerződéssel Kárpátalja-Ukrajna a Szovjetunióhoz került.¹

Csehszlovákiában a háborút követő években nagyarányú népességmozgásra került sor. Megközelítőleg 800 ezer, német koncentrációs táborokban fogva tartott kényszermunkás és hadifogoly, és 150 ezer fő cseh és szlovák – korábban külföldi emigrációban tartózkodó – polgári személy települt haza. A szövetségesek potsdami határozata értelmében mintegy hárommillió németet kitelepítettek Csehszlovákia délnyugati részéről (Szudéta-vidék). Véleményem szerint ez utóbbi politikai döntés rendkívül károsnak bizonyult és tovább növelte a második világháború után kialakult általános munkaerőhiányt. Ugyanakkor a németek által 1938-39-ben Szudéta-vidékről kitelepített cseh lakosság újból birtokba vette az iparilag fejlett területet. Egészében véve az 1945-1947 közötti időszakban végbement népességmozgás közel 5,5 millió főt érintett, és messzemenő politikai és gazdasági következményei voltak.²

A világháborút követő években a Magyarországtól és Németországtól visszaszatolt területek (Felvidék és Szudéta-vidék) mellett a korábbi Cseh–Morva Protektorátust és az 1939 és 1944 között működő szlovák bábállamot újból integrálni kellett a csehszlovák nemzetgazdaságba. A demokratikus politikai erők részvételével megalakult Nemzeti Front 1945 tavaszán meghirdetett kassai programjának egyik központi eleme volt a keleti és nyugati területek között gazdasági fejlettség terén megmutatkozó különbségek mérséklése, melyet Szlovákia iparosításának felgyorsításával kívántak elérni.

A hadigazdálkodásról béketermelésre való átállás nehézségeit jól mutatja, hogy közvetlenül a világháborút követő hónapokban az ipar – az általános nyersanyag- és üzemanyaghiány miatt – kibocsátásának 40%-át érte el. 1945 májusában a széntermelés átlagosan az 1937. évi szint 17%-a körül alakult, míg a barnaköszén termelése 34%-ot tett ki. Az általános szénhiány bénítóan hatott az ipari termelésre és a vasúti közlekedésre is (1945 novemberében a vasutak csak három napra elegendő szénkészlettel rendelkeztek). A vasúti kocsik közel 50%-át a németek még a háború idején elszállították az országból. A gazdasági nehézségek ellenére a közép-európai ország újjáépítése lényegesen gyorsabb ütemben ment végbe, mint az első világháborút követő időszakban.³ Míg 1945-ben az ipari termelés a világháború előtti utolsó békeév 50%-át tette ki, addig 1946-ban már megközelítette az 1938. évi szint 80%-át. 1947-ben a közút- és vasúthálózat sűrűsége meghaladta a háború előtti szintet.⁴

A csehszlovák nemzetgazdaság újjáépítésében kétségtelenül fontos szerepet játszott az ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága (UNRRA) által nyújtott segély, amely áruszállítások formájában történt. Ennek összege 1949 januárjáig 15,5 milliárd korona (310 millió dollár) körül alakult. Az UNRRA-keretében történt segélyszállítmányok (élelmiszer, mezőgazdasági eszközök, gyógyszer, ruhá-

zat, vasúti berendezések és gördülőanyag) az egészségügyre és szociális célokra, valamint gazdasági rekonstrukcióra fordított költségvetési kiadások 28%-át tették ki. Jóllehet az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia 1945 és 1947 között 150 millió dollár kereskedelmi hitelt nyújtott Csehszlovákiának, 1947 júniusát követően megszakadtak az újabb nemzetközi kölcsön felvételével kapcsolatos tárgyalások (1947-ben szovjet nyomásra a többi kelet-európai országhoz hasonlóan a csehszlovák vezetés is elutasította a Marshall-terv keretében folyósított gazdasági újjáépítést szolgáló programot). A Szövetségesek Jótéteti Bizottsága részéről Csehszlovákia 500 millió korona összegre számíthatott, amely 1948-ig nagyrészt áruszállítások formájában megtörtént. Vagyis az iparilag fejlett Csehszlovákiában is belső forrásokra támaszkodva stabilizálták az ország nemzetgazdaságát (első-sorban a németek és a háborús bűnösök vagyonának kisajátításával és az 1945 tavaszán meghirdetett államosításokkal).

A gazdasági stabilizáció lényeges elemét képezte az 1945 novemberében végrehajtott valutareform. Az árstabilitás megteremtése érdekében a koalíciós kormány a csehszlovák korona árfolyamát a dollárhoz rögzítette (1 dollár 50 csehszlovák koronával volt egyenlő), majd a forgalomban lévő pénzmennyiséget 85%-kal csökkentette és magánszemélyenként csak 500 korona kifizetését engedélyezték. A megszorító intézkedések részeként befagyasztották a pénzintézeteknél vezetett bankszámlákat, életbiztosításokat és állampapírokat. 1947 októberében, a pénzügyi rendszer rendbetételének utolsó lépéseként a legmagasabb jövedelemmel rendelkező társadalmi rétegekre különadót vetettek ki. Ez utóbbi rendelkezéssel, amely kiegészítette az inflációs pénzre kivetett adót, az államháztartás 1,1 milliárd korona bevételre tett szert.⁵ Egészében véve elmondható, hogy Csehszlovákiában rendkívül mérsékelt volt az inflációs folyamat – amennyiben az 1938. évben forgalomban lévő pénzmennyiség 100-nak felelt meg, akkor az 1945. évi bankjegyforgalom 254-gyel volt egyenlő – 1948 végéig 3,6-szor annyi pénz volt forgalomban, mint a háborút követő hónapokban.⁶

Annak ellenére, hogy a csehszlovák gazdaság lényegesen kedvezőbb helyzetben volt az 1945 utáni években a kelet-közép-európai térség többi államához képest, a demokratikus politikai pártok részvételével megalakult Nemzeti Front kormánya továbbra is széles körben alkalmazta a hadigazdálkodás idején (1939–1945) bevezetett intézkedéseket az általános nyersanyag- és áruhiány problémájának megoldása érdekében. A központi rendelkezések szabályozták az élelmiszerekre vonatkozóan a jegyrendszer újbóli bevezetését, a nyersanyagok és üzemanyagok állami elosztását és a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatását. A központosított hadigazdálkodás azonban kiterjedt az árak, a bérek, a munkaerőpiac, továbbá a deviza- és külkereskedelmi forgalom ellenőrzésére is. Az állam gazdasági folyamatokban való szerepvállalása teljesen elfogadottá vált a háború utáni piacgazdasággal rendelkező országokban – így 1945 és 1948 közötti időszakban Csehszlovákiában is –, és összhangban állt a Nemzeti Front kormányprogramjával. 1945 májusa és 1948 februárja között a kis- és közepes méretű ipari vállalatok, a nagy- és kiske-

reskedelem, valamint az agrárszektor még magántulajdonban volt. Csehszlovákia gazdaságtörténetében ez a rövid időszak a müncheni egyezmény előtti kapitalista piacgazdasághoz való visszatérést jelentette, amelynek intézményrendszerét a kommunisták az 1948-at követő években gyors ütemben felszámolták.⁷

Összességében véve megállapítható, hogy a piacgazdaság és a központi tervgazdálkodás közötti periódusban (1945 májustól 1948 februárig) Csehszlovákia fejlett ipari kapacitásainak és exportorientált gazdaságának köszönhetően kihasználta az európai piacokon iparcikkei iránt megnövekedett keresletet. A közép-európai ország egészen 1947 végéig a világgazdasági rendszer része volt és a háborút követő első két évben a gazdasági „demokrácia” koncepciója valósult meg, amely az üzemi tanácsok, a szakszervezetek, a paraszti bizottságok és szövetkezetek széles körű együttműködésére épült.⁸ Megjegyzendő, hogy a hadigazdálkodás idején bevezetett központi intézkedéseket – a kapitalista piacgazdaság keretei között – továbbra is érvényben hagyták, de Csehszlovákiában a szovjet típusú tervutasításos gazdálkodás azonnali bevezetésére nem került sor.⁹

3. Lengyelország

Lényegesen kedvezőtlenebbek voltak a gazdasági újjáépítés körülményei a háború és a katonai hadműveletek által sújtott Lengyelországban. A kelet-európai országban az anyagi károk mellett (a háborús károk nagysága meghaladta a 20 milliárd dollárt) súlyosak voltak az emberéletben elszenvedett veszteségek: a lengyel népesség 17 százaléka odaveszett, amely összehasonlíthatatlanul a legmagasabb érték a régió belül.¹⁰

Churchill, Rooseveltt és Sztálin még 1943 novemberében a teheráni konferencián megállapodott abban, hogy a világháborút követően a lengyel állam keleti határát a Curzon-vonalnál, a nyugatit pedig az Odera folyónál jelölik ki. Jaltában 1945. február 8-án véglegesen rögzítették Lengyelország keleti határait.¹¹ A Szovjetunió ugyanakkor biztonsági érdekeire hivatkozva mintegy 274 ezer km²-rel és 25 millió lakossal növelte területét a lengyel állammal szemben. Az új nyugati határvonal – a potsdami értekezlet határozatainak megfelelően – a danzigi öböltől északra Braunsberg településig, egészen a litván és lengyel határig húzódott.¹²

1945. augusztus 2-án Lengyelország visszakapta Kelet-Poroszországot Danziggal együtt. Az ország nyugaton és északon történt területi visszacsatolásokkal együtt közel 101 200 km² új területhez jutott, de az új lengyel állam mintegy 20%-kal volt kisebb az 1939 előtti időszakhoz képest.¹³

Gazdaságtörténeti szempontból is lényeges megemlíteni azt az óriási népességváltozást, amelyre 1945 és 1950 közötti időszakban került sor. A folyamat még 1945 januárjában kezdődött, amikor a visszavonuló német hadsereggel (Wehrmacht) együtt megközelítőleg 7 millió német menekült el a lengyel területekről a Német Birodalom belső területeire. A világháború győztes nagyhatalmainak potsdami egyezménye további 2,2 millió német kitelepítéséről rendelkezett.

A jaltai és potsdami egyezményben végrehajtott területváltozások egyik fontos következménye volt, hogy a Szovjetunió főleg az iparilag elmaradott és mezőgazdasági termelésre szakosodott keleti területeket szerezte meg. Lengyelországhoz az egykori Német Birodalomhoz tartozott, gazdaságilag kevésbé fejlett nyugati területek kerültek, melyek a második Köztársaság időszakával összehasonlítva, iparosodottabb térségnek számítottak. Ennek ellenére az 1945 utáni években óriási kihívást jelentett a lengyel gazdaság számára a visszaszerzett területek nemzetgazdaságba történő visszaintegrálása. Ez utóbbi térség fejlődése évszázadok alatt szorosan összekapcsolódott Német Birodalom gazdasági rendszerével. A lengyel hatóságoknak a háborút követő években teljesen új gazdasági rendszert és közlekedési infrastruktúrát kellett kiépíteniük.¹⁴

A gazdasági élet normális működésének helyreállítása és az ipari termelés újraindítása rendkívül nehéz feladat volt. Az újjáépítést nehezítette a szakképzett munkaerő, a nyersanyag- és élelmiszerhiány. Az ipari termeléshez használt gépek és berendezések nagy része használhatatlanná vált. Problémát jelentett, hogy a gazdaságilag legfejlettebb, bányászattal és feldolgozóiparral rendelkező déli területek (Alsó- és Felső-Szilézia) ipari kapacitásainak több mint fele megsemmisült. Ebben a súlyos helyzetben a Lengyel Nemzet Felszabadítási Bizottság a háborút követő első hónapokban teljhatalmú megbízottakat nevezett ki az üzemek élére. Feladatuk az ipari üzemek termelésének újraindítása és a nyersanyag-ellátás megszervezése volt. Következő lépésként megteremtették az ipar egységes irányításának alapjait. 1944 decemberében felállították az ipari főosztályt, amely 1945. január 1-jétől minisztériumként működött. Az ipari minisztérium meghatározta a kormány iparpolitikáját és a központi igazgatás eszközeivel irányította a gyárak termelését. Az ipari üzemek irányításában fontos szerepet játszottak az alulról szerveződő munkásbizottságok. 1945 elején elfogadott rendeletnek megfelelően hatáskörük kiterjedt a munkafeltételek ellenőrzésére, a termelés szabályozására és az élelmiszerek elosztására, valamint a munkavállalók elbocsátására is. Az üzemi bizottságok tevékenységének köszönhetően az ipari termelés – a kedvezőtlen körülmények ellenére – 1946 végén elérte a világháború előtti utolsó békeév 70%-át.¹⁵

A háború után Lengyelországban is súlyos áru- és élelmiszerhiány alakult ki. Lengyelország az ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága (UNRRA) keretében 481 millió dollár összegű segílyt kapott.¹⁶ A legfontosabb nyersanyag a lengyel gazdaság számára a kőszén volt. Az áru- és nyersanyagszállításoknak köszönhetően 1946-ban a széntermelés meghaladta az 1938. évi szintet. Lengyelország 1947-ben elutasította az európai gazdaság újjáépítését célzó Marshall-segélyt. Helyette a Szovjetunió 1948. január 28-án kereskedelmi egyezményt kötött a kelet-európai országgal, amely 4 évre 2 milliárd rubel forgalmat irányzott elő a szovjet – lengyel kereskedelemben.¹⁷

A gazdasági stabilizáció részét képezte a pénz- és hitelrendszer újjászervezése. A legfontosabb feladat a német megszállás idején (1939–1944) ugrásszerű mértékben megnőtt infláció megállítása volt. A háború alatt a bankjegyszaporulat tizen-

kétszeresére növekedett. A pénzügyi káoszt tovább fokozta, hogy a háborút követő első hónapokban három különböző valuta volt forgalomban: a német megszállók által bevezetett zloty, a birodalmi márka és az orosz rubel. A pénzügyi stabilizáció első lépéseként 1944 októberében megkezdték a korábban Lengyel Főkormányzóságban forgalomban lévő fizetőeszköz zlotyra való átváltását. 1945. január 6-án elfogadott rendeletnek megfelelően magánszemélyenként csak 500 zloty összeget lehetett átváltani. Az intézkedés eredményeként csökkent a forgalomban lévő bankjegymennyiség és sikeresen megállították a pénzromlást. 1945. január 15-én megkezdte a működését a német megszállás alatt felszámolt Narodowy Bank Polski, amely a bankjegykibocsátás kizárólagos jogával rendelkezett. Az államháztartás kiadásai 1944. július 22. és 1944. december 31. között 67%-kal haladták meg a bevételeket. A kormányzat erőfeszítései ellenére a következő évben is jelentős volt az államháztartási deficit. A sikeres pénzügyi szanálást követően 1947-ben és 1948-ban viszont javult a költségvetés egyenlege, amely lehetővé tette az államkincstár adósságállományának fokozatos csökkentését.¹⁸ A pénzügyi stabilizáció ugyanakkor nem járt együtt a zloty konvertibilitásával. A lengyel nemzeti valutát külföldön nem fogadták el hivatalos fizetőeszközként.

4. Magyarország

Lengyelországhoz hasonlóan Magyarország is súlyos háborús károkat szenvedett a második világháború utolsó nyolc hónapjában: a szövetségesek légítámadásai és a szárazföldi hadműveletek miatt az 1944. évi becsült nemzeti vagyon 40%-a semmisült meg, ami az 1938. évi nemzeti jövedelem (5200 milliárd pengő) ötszörösét is meghaladta.¹⁹ Hazánk második világháborús embervesztesége pedig meghaladta az 1 millió főt, amely 14,5 milliós lakosságnak mintegy 6,2 százaléka volt.

A világháborút követő időszakban a gazdaság talpra állását nagymértékben hátráltatták a Szovjetuniónak fizetendő jóvátételi szállítások és fizetési kötelezettségek. Az 1945. január 20-án, Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény alapján Magyarország a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának hat év alatt összesen 300 millió dollár értékű jóvátételt volt köteles fizetni, amelyből 200 millió illette a Szovjetuniót, 70 millió Jugoszláviát és 30 millió Csehszlovákiát. A jóvátételi fizetések számításának alapját az 1938. évi árak 10%-os, ipari berendezéseknél 15%-os felemelésével határozták meg. További súlyos terhet jelentett, hogy hazánknak kellett biztosítani a Szövetséges ellenőrző Bizottság misszióinak, valamint a magyarországi szovjet főparancsnokságnak pénz, élelmiszer-, áru- és eszközellátását. Az 1945 júniusában kötött részletes jóvátételi megállapodás szerint Magyarországot évi 31 millió dollár értékben mezőgazdasági termékek és 169 millió dollár értékben iparcikkek és berendezések szállítására kötelezték.²⁰

A jóvátételt a szovjetek politikai „eszközként” használták Magyarországgal szemben. Borhi László: A vasfüggöny mögött. Magyarország a nagyhatalmi erőterben monográfiájában hangsúlyozza, hogy a szovjetek rendszeresen visszaéltek

a jóvátételi szállításokkal. Az 1938. évi világpiaci árak helyett gyakran szándékosan alulárasták a leszállítandó ipari terméket. Ráadásul a szovjetek törvénytelenül Magyarországra hártották a Vörös Hadsereg ellátását, miközben a fegyverszüneti egyezmény 11. cikkelye csak a szövetséges főparancsnokság, valamint a SZEB keretein belül működő szövetséges missziók ellátásáról intézkedett, a megszálló szovjet haderő ellátásáról viszont egyáltalán nem tartalmazott rendelkezést.²¹

Súlyos következményekkel járt hazánkra nézve, hogy a győztes nagyhatalmak 1945 júliusában Potsdamban olyan határozatot fogadtak el, melynek értelmében a magyarországi német vagyont a Szovjetunió tulajdonába került, amit a későbbiek során vissza lehetett vásárolni a szovjetektől. A magyar gyáripárban lévő külföldi érdekeltség fele, az összes gyáripari és bányaiipari vállalkozások mintegy hetede a háború előtt német tulajdonban volt. A Potsdamban született döntés alapján Magyarország több mint 400 vállalatot és több száz ingatlant átadott a Szovjetuniónak. A Szovjetunió a vállalatokban megoszló töredékrészcsoportokat cserékkel, vásárlásokkal, vagyoni hozzájárulással és a jóvátételi egyezmény értelmében leszerelendő és kiszállítandó vegyesvállalatba való bevitelével gyakorlatilag 100%-ig szovjet tulajdonú, vagy 50-50%-os szovjet–magyar vegyesvállalatokba transzformálta. A vegyesvállalatokat közvetlenül a Magyarországi Szovjet Javakat kezelő Hivatal irányította.²²

A potsdami határozat másik súlyos következménye, hogy a világháború idején a német – magyar klíringegyezmény kapcsán meglévő német követeléseket a Szovjetunió kisajátította. Ez utóbbi újabb 200 millió dolláros nagyságrendet jelentett Magyarországgal szemben (később ezt sikerült 45 millióra lealkudni), ugyanakkor hazánk részéről Németország irányába fennálló jelentős követelését a békeszerződés 30. cikkelye semmissé nyilvánította.²³

Az ország gazdasági értelemben vett kifosztását jelentette és egyben nemzetgazdaságilag is óriási kárt okozott az ipari létesítmények, üzemek és berendezések – jóvátétel címén történő – önkényes leszerelése és elszállítása. Nagyon nehéz pontosan megbecsülni azokat a gyárakat, felszereléseket és termelőegységeket, melyeket az oroszok teljesen vagy részben leszereltek és elszállítottak.

A magyar gazdaság háború utáni újjáépítése során akadályt jelentett a 18-60 év közötti munkaképes korú lakosság kényszermunkára „málenkij robotra” történt elhurcolása. A szovjetek önkényesen (Budapest ostroma során Malinovszkij marsall 110 ezer hadifogoly mellett további 50 ezer ember összeszedését rendelte el) hajtották végre a deportálásokat. Mindezek következtében 600 ezer civil és katona került szovjet fogságba, és a foglyok között igen magas volt a polgári személyek száma. A Szovjetunió a háború következtében kialakult általános munkaerőhiányt úgy oldotta meg, hogy a kommunista vezetés parancsára a megszálló szovjet haderő tömegesen hurcolta el a munkaképes katonákat és civileket.²⁴

A háborús károkból és a jóvátételi kötelezettségekből adódó gazdasági bajokat tovább növelte, hogy 1945 tavaszától felgyorsult a pénzromlás folyamata. A pénzromlást 1945 decemberében a kormányzat a forgalomban lévő pengő felülbélyegzé-

sével és a bankjegyek 75%-os dézsmájával igyekezett megállítani. Ezzel a lépéssel ugyan nagy mennyiségű pénzt vontak ki a forgalomból, de az infláció gyors ütemben növekedett. Ugyancsak sikertelennek bizonyult 1946. január 1-jén bevezetett adópengő, amelynek pengőhöz viszonyított értékét naponta meghatározták. A pénz elértéktelenedésének folyamata 1945 tavaszától felgyorsult. 1945 júliusában a fogyasztói árszint az 1938. évnek 105-szöröse volt, decemberben 41 478-szorosa, 1946 áprilisában 35 790 361-szerese, 1946. július végén pedig 399 623 kvadrilliószorosa. Magyarországot 1946-ban a világtörténelem egyik legnagyobb mértékű inflációja sújtotta.²⁵ Mivel a pengő elinflálódása 1945 második felében tovább folytatódott, a nemzeti fizetőeszköz alkalmatlanná vált a pénzfunkciók ellátására. A munkások a bér pénzben való felvételét egyre több helyen tagadták meg. A pengő pénzforgalomból történt kiszorulása miatt széles körben terjedt el a természetes csere, amely káros hatást gyakorolt a nemzetgazdaságra. Mindezek következtében a valutareform és az államháztartási stabilizáció kulcsfontosságú feladattá vált.²⁶

1. táblázat: Az infláció alakulása 1945. július és 1946. július között.

Table 1: Inflation between July 1945 and July 1946

Időpont	Átlagos napi áremelkedés (%)	az árindex (1939. VIII. 26=1)	A feketepiaci dollár-árfolyam
1945. július	1	105	1 320
1945. december	6*	41 478	290 000
1946. január	2	72 330	795 000
1946. június második fele	8 504	954 billió**	42 000 billió
1946. július második fele	53 214	11 426 trillió	481 500 trillió
1946. július negyedik hete	158 486	399 623 kvadrillió	4 600 000 kvadrillió

*A lassúbbodást az 1945. december 19-i bankjegybélyegzés idézte elő.

** Egy billióban 12, egy trillióban 18, egy kvadrillióban 24 nulla van.

Forrás: Varga István (1946): A magyar valutacsoda. Magyar Gazdaságkutató Intézet közleményei című füzet.

Az államháztartás egyensúlyának és a valuta stabilizációjának érdekében meg kellett szüntetni az inflációt kiváltó főbb okokat. A kormánynak először megfelelő mennyiségű árukészletet kellett felhalmoznia, hogy megakadályozza az új pénz bevezetése utáni időszakban a feketekezeskedelmet, illetve a felhalmozható és beruházható tőkejavakkal történő spekuláció erősödését. Nagy jelentőséggel bírt, hogy sikerült visszaszerezni a németek által korábban elrabolt jegybanki tartalék nemesfémmennyiség nagy részét (ez volt az ún. híres „aranyvonat”, melynek során az amerikaiak átadták a magyar kormánynak a Magyar Nemzeti Bank nyugatra hurcolt aranykészletét). A magyar kormánynak sikerült átütemeznie a jóvátételi szállításokat, így csökkenteni tudta a költségvetés kiadásait. Végül módosítani kellett az árakon, béreken és a kialakult értékarányokon.²⁷

Az 1946. augusztus 1-jével életbe léptetett árrendszer teljesen elszakadt a világpiaci áráktól. Számítási alapját az 1938/39. évi áradatok képezték. Azt feltételezték, hogy a mezőgazdasági árak a világpiaci hatásoktól függetlenül, kormányzati döntésekkel szabályozhatók. Ennek megvalósítását biztosította, hogy a kisüzemi jellegű mezőgazdaság közvetlen külpiai kapcsolatai megszűntek, a parasztság jövedelmét a mezőgazdasági árak, az ezt kiegészítő adók és beszolgáltatási terhek, vagyis a kormányzati döntések határozzák meg.²⁸ Az újonnan bevezetett árrendszer sajátossága közé tartozott, hogy diszkriminálta az agrárszektor az ipar és a gazdaság egyéb ágazataival szemben. A mezőgazdasági termékek árainak növekedése közel 40-50%-kal elmaradt az ipari árak növekedése mögött, azaz egy-egy iparcikkért a parasztgazdának dupla mennyiségű terméket kellett előállítani és értékesíteni.²⁹

A sikeres gazdasági és pénzügyi stabilizáció eredményeként 1946. augusztus 1-jén bevezették a forintot. Az új nemzeti valuta 1938-as árfolyamon számolva 5 pengővel volt egyenértékű, inflációs pénzben kifejezve 4-1027 pengőt ért. Az új valutához árszínvonal alapon kapcsolódtak. A stabilizáció indulásakor az összes bankjegymennyiség értéke 10 millió forint volt, ezt óvatosan töltötték fel 1946. augusztus végéig, 240 millió forint kerülhetett forgalomba. Igen szigorú hitelrestrikciót alkalmaztak és a kormány deflációs politikát folytatott a megfelelő árualap felhalmozása érdekében. Segítséget jelentett az amerikaiak által visszaszolgáltatott 32 millió dollárnyi arany, melynek következtében 100%-os fedezet volt a bankjegyforgalom felett, ebből adódóan a forint iránti bizalom erős volt.³⁰ 1945 után Magyarországon a valutareformot és az államháztartás konszolidációját saját belső forrásokra támaszkodva hajtották végre. Míg a két világháború közötti időszakban a költségvetés szanálása és a konvertibilis pengő bevezetése népszövetségi kölcsön segítségével történt, addig az 1945 utáni időszakban hazánk egyáltalán nem kaphatott külföldi kölcsönt, mert a háború végén jelentős összegű (1945 szeptemberében 1,9 milliárd aranypengő) adósságállományunk volt. A Marshall-segély visszautasítása után Magyarország évekig nem kért és nem is kapott nyugati hiteleket.

A pénzügyek rendbetétele mellett kulcsfontosságú feladat volt az ipari termelés megindítása és a közlekedés újbóli helyreállítása. A szovjet hadsereg ellenőrizte és igazgatta az ipari és bányüzemek működését. A magyar ipar 1945 nyarán 90%-ban a szovjet jóvátételre termelt. Üzemi bizottságok alakultak, melyek teret nyújtottak a helyi kezdeményezéseknek. A pénzügyi kormányzat jelentős összegű hitelt bocsátott az ipar számára: 1945 augusztusa és 1946 márciusa között 1,5 milliárd pengő hitelt nyújtottak az iparnak. A szükséglet ennél lényegesen nagyobb lett volna, így ezt inkább a jóvátétel fizetésére fordították. Az ipari termelés újraindításához szükséges hiteleket a Magyar Nemzeti Bank szolgáltatta. 1945 májusában az iparügyi miniszter biztosokat nevezett ki. Rendeleteket fogadtak el a készletekről, nyersanyagokról és a felhasználás szabályairól.³¹

A gazdasági rekonstrukció szempontjából ugyancsak lényeges volt a háborúban elpusztult közlekedési infrastruktúra újjáépítése. A társadalom óriási erőfe-

szítése eredményesnek bizonyult: 1945 decemberében helyreállították a súlyosan megrongálódott vasúti közlekedést. 1946 végére a felrobbantott dunai és tiszai híd felét, az elpusztult közúti hidak több mint felét is helyrehozták. 1947 elején az amerikai hitelből vásárolt tehergépkocsiknak köszönhetően a gépjárműállomány megközelítette a háború előtti szintet: mintegy 8200 teherautó, 8000 személyautó és 15 000 motorkerékpár működött újból.³²

1947 elejére – a valutareform és az államháztartási stabilizáció mellett – az ipari termelés újbóli megindításával, valamint a közlekedési hálózat helyreállításával befejeződött a gazdasági újjáépítés első szakasza.

5. Összefoglalás

A három közép- és kelet-európai ország összehasonlító vizsgálata alapján megállapítható, hogy a második világháborút követő években a gazdasági élet újjászervezését és az ipari termelés újbóli beindítását számos tényező akadályozta. Az általános áru- és élelmiszerhiány mellett a gazdasági életre bénítólag hatott, hogy a Vörös Hadsereg a megszállt országokban leszerelte az ipari és termelőberendezések nagy részét és ellentételezés nélkül kiszállította a Szovjetunióba. Magyarország esetében súlyos tehertételt jelentett az 1945 januárjában aláírt fegyverszüneti egyezményben megállapított jóvátételi kötelezettség teljesítése, valamint az országban állomásozó szovjet csapatok folyamatos ellátása élelmiszerrel és nyersanyaggal.

Lengyelországban óriási kihívást jelentett az egykori Német Birodalomhoz tartozó nyugati és északi területek nemzetgazdaságba történő újraintegrálása. A gazdasági nehézségeket tovább súlyosbította, hogy a legfejlettebb, bányászattal és feldolgozóiparral rendelkező déli területek (Alsó- és Felső-Szilézia) ipari kapacitásainak több mint fele megsemmisült. A régió országai közül Csehszlovákia volt a legkedvezőbb helyzetben, mert a háborús károk nagysága lényegesen kisebb volt, mint Lengyelországban és Magyarországon.

Jelentősebb összegű UNRRA-segélyt Lengyelország (473 millió dollár) és Csehszlovákia (264 millió dollárt) kapott. Csehszlovákia és Lengyelország 150 és 90 millió dollár kereskedelmi hitelt vett fel az Egyesült Államoktól, melyből az amerikai hadsereg Európában hátrahagyott felszereléseit vásárolták meg.³³ Ez utóbbi kölcsönök bár kétségkívül fontos szerepet játszottak a háború utáni közlekedési infrastruktúra újbóli helyreállításában, de nem helyettesítették a gazdasági stabilizációhoz szükséges belső forrásokat.

A világtörténelem legnagyobb mértékű inflációja Magyarországon bontakozott ki, melyet az 1946-ban végrehajtott valutareformmal állították meg. Jelentős volt a pénzromlás mértéke Lengyelországban is, melyet a kormány az 1945-ben megkezdett pénzügyi szanálást szolgáló intézkedésekkel 1946 közepére sikeresen megállította. Ugyanakkor Csehszlovákiában a stabilizációs intézkedéseknek köszönhetően az infláció nem öltött olyan méretet, mint Lengyelországban és Magyarországon.

A pénzügyi stabilizáció negatívuma volt, hogy a kelet-közép-európai országok által bevezetett valutákat külföldön egyáltalán nem fogadták el hivatalos fizetőeszköznek, vagyis nem voltak konvertibilisek, amely a piacgazdaság egyik legalapvetőbb követelménye. A második világháború után a pénzügyi stabilizációt a vizsgált három közép- és kelet-európai országban belső erőforrásokra támaszkodva hajtották végre.

Egészében véve elmondható, hogy a térség gazdasági és politikai fejlődése teljes egészében a sztálini Szovjetunió hatalmi érdekeinek függvényében alakult. A gazdasági újjáépítéssel párhuzamosan Közép- és Kelet-Európa országaiban több szakaszban megkezdődtek az államosítások, melyek elvezettek a magántulajdonon alapuló kapitalista piacgazdaság intézményrendszerének felszámolásához és egyben utat nyitottak a merev, központosított tervutasításos gazdálkodás bevezetésének.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Gulyás László (2008): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo. 367– 373. old.
- 2 Průcha, Václav (1997): Continuity and Discontinuity in the Economic Development of Czechoslovakia, 1918-91. In. Teichova, Alice (Ed.): Central Europe in the Twentieth Century. An Economic History Perspective. Ashgate. Aldershot, Hants, England. 29–30 old.
- 3 Dömök Csilla (2023): Reflections on Central Europe: Historical Roots of Central Europe – Countries along the Danube, In.:Lukas Novotny, Jaroslav Valkoun, Csilla Dömök (Ed.) Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century: Continuities and Discontinuities Wien, Ausztria, Hamburg, Németország, New Academic Press 28-41.o.
- 4 Teichova, Alice (1988): The Czechoslovak Economy 1918-1980. Routledge. London and New York. 116–117 old.
- 5 Teichova, Alice (1987): Die Tschechoslowakei 1918-1980. In. Armengaud, André – Wolfram, Fischer – Houtte, J. Van A., - Hermann Kellenbenz – Mieck, Ilja – Vittinghoff Friedrich (Ed.): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 625–632. old.
- 6 Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 615. old.
- 7 Teichova (1988): 118. old.
- 8 Teichova (1987): 632–633. old.
- 9 Myant, Martin (1989): The Czechoslovak Economy 1948-1988. The battle for economic reform. Cambridge. Cambridge University Press. Cambridge. 6. old.
- 10 Palotás Emil (2003): Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó. Budapest. 484. old., Dömök Csilla: (2019)Nation, Nationalität, Volk und nationale Zusammengehörigkeit, Prague Papers on the History of international Relations, 67-85.o.
- 11 Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy (1985): The Polish Economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London & Sydney. 183. old.
- 12 Halecki, Oskar (1978): A history of Poland. Routledge & Kegan Paul. London. 330. old.
- 13 Slay, Ben (1994): The Polish Economy. Crisis, Reform and Transformation. Princeton University Press. New Jersey. 21. old.
- 14 Landau – Tomaszewski (1985): 184. old.
- 15 Landau – Tomaszewski (1985): 194–199. old.
- 16 Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 110. old.
- 17 Davies, Norman (2006): Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest. 863. old.
- 18 Landau – Tomaszewski (1985): 202–203 old.

- 19 Csikós – Nagy Béla (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén. Akadémiai Kiadó. Budapest. 108. old.
- 20 Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 21. old.
- 21 Borhi László (2000): A kremli kalmárok. A magyarországi szovjet gazdasági terjeszkedés okai. In. A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében. 1945-1968. Ister Kiadó. Budapest. 11-15. old.
- 22 Honvári (2005): 108–109 old.
- 23 Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs 323. old.
- 24 Cornelius, Deborah, S. (2015): Kutyaszorítóban. Magyarország és a II világháború. Rubicon-Ház Könyvek. 426. old.
- 25 Gunst Péter (2006): Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 126. old.
- 26 Csikós – Nagy (1996): 117. old.
- 27 Kaposi (2002): 328. old.
- 28 Pető – Szakács (1985): 68. old.
- 29 Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 307. old.
- 30 Varga István: Valutacsoda. In. Czoch Gábor – Faragó Tamás, Kövér György – Pogány Ágnes – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.) (2003): Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII-XX. század. Budapest. Aula Kiadó. 368–386. old.
- 31 Szávai Ferenc: A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. In. Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press Kiadó. Szeged. 149. old.
- 32 Gunst (2006): 125. old.
- 33 Honvári (2005): 120–121. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Berend T. Iván – Ránki György (1976):** Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 591–621. old.
- Borhi László (2000):** A kremli kalmárok. A magyarországi szovjet gazdasági terjeszkedés okai. In. A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében. 1945-1968. Ister Kiadó. Budapest. 5–70 old.
- Cornelius, Deborah, S. (2015):** Kutyaszorítóban. Magyarország és a II világháború. Rubicon-Ház Könyvek. 426–429 old.
- Csikós – Nagy Béla (1996):** A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén. Akadémiai Kiadó. Budapest. 108–110. old.

- Davies, Norman (2006):** Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest. 863. old.
- Dömők Csilla (2023):** Reflections on Central Europe: Historical Roots of Central Europe – Countries along the Danube, In.: Lukas Novotny, Jaroslav Valkoun, Csilla Dömők (Ed.) Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century: Continuities and Discontinuities Wien, Ausztria, Hamburg, Németország, New Academic Press 28-41.o.
- Dömők Csilla: (2019):** Nation, Nationalität, Volk und nationale Zusammengehörigkeit, Prague Papers on the History of international Relations, 67-85.o.
- Gulyás László (2008):** Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908-1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo. 367–373. old.
- Gunst Péter (2006):** Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 126–130. old.
- Halecki, Oskar (1978):** A history of Poland. Routledge & Kegan Paul. London. 330. old.
- Honvári János (2005):** Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 108–121. old.
- Kaposi Zoltán (2002):** Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs 323–325. old.
- Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy (1985):** The Polish Economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London & Sydney. 181–204. old.
- Myant, Martin (1989):** The Czechoslovak Economy 1948-1988. The battle for economic reform. Cambridge. Cambridge University Press. Cambridge. 4–10. old.
- Palotás Emil (2003):** Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó. Budapest. 484– 480–497. old.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985):** A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 16–76 old.
- Průcha, Václav (1997):** Continuity and Discontinuity in the Economic Development of Czechoslovakia, 1918-91. In. Teichova, Alice (Ed.): Central Europe in the Twentieth Century. An Economic History Perspective. Ashgate. Aldershot, Hants, England. 23–43 old.
- Romsics Ignác (1999):** Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 305–320. old.
- Slay, Ben (1994):** The Polish Economy. Crisis, Reform and Transformation. Princeton University Press. New Jersey. 9–21. old.
- Szávai Ferenc:** A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. In. Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press Kiadó. Szeged. 147–161. old.
- Teichova, Alice (1987):** Die Tschechoslowakei 1918-1980. In. Armengaud, André – Wolfram, Fischer – Houtte, J. Van A., - Hermann Kellenbenz – Mieck, Ilja – Vittinghoff Friedrich (Ed.): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 598–639. old.
- Teichova, Alice (1988):** The Czechoslovak Economy 1918-1980. Routledge. London and New York. 89–120. old.

Varga István: Valutacsoda. In. Czoch Gábor – Faragó Tamás, Kövér György – Pogány Ágnes – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.) (2003): Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII-XX. század. Budapest. Aula Kiadó. 368–386. old.